

KIRGIZ TÜRKÇESİNDEKİ -GAN / -GON SIFAT - FİİL EKİNİN İŞLEVLERİ VE TÜRKİYE TÜRKÇESİNDEKİ KARŞILIKLARI

CAŞTEGİN TURGUNBAYEV

Kırgız dil bilgisinde hem fiil, hem isim özelliklerine sahip olan ve fiil isminin vasfı olarak gösteren fiil şekillerine *atooçtuhtar*, yani sıfat-fiil (partisip) denir¹. Görüldüğü gibi Kırgız dil bilgisinde sıfat-fiiller için kullanılan tanım Türkiye Türkçesindeki tanımla az çok aynıdır². Buna rağmen iki lehçede de kullanılan sıfat-fiiller benzerliği sadece bu tariflerle sınırlanmaktadır.

Tarihî süreç içerisinde şekil ve anlam açısından birbirinden farklılaşan sıfat-fiil eklerinin her iki lehçedeki karşılıklarını bulmak oldukça zor bir iştir. Bu sebeple bu yazımızda yalnızca bir ek üzerine yoğunlaşmaya karar verdik.

Türkiye Türkçesinde (TT) değişik sıfat-fiil ekleriyle dikkatimizi çeken Kırgız Türkçesindeki (KT) *-gan* sıfat-fiil eki yazımıza konu alınmıştır. Bu sıfat-fiil eki KT'de günümüzde ses uyumlarına bağlı olarak *-gan/-gen*; *-kan/-ken*; *-gon/-gön*; *-kon/-kön* şekillerinde kullanılmaktadır.

Tarihî gelişim açısından baktığımızda söz konusu ek, Eski Türkçe (ET) döneminin ikinci yarısından sonraki yazılı kaynaklarında görülmesine rağmen kullanımının yaygın olmadığı dikkatimizi çekmektedir. Esas itibarıyla sıfat-fiil olarak geniş zamanı ve şimdiki zamanı ifade eder. Bu dönem içerisinde *-gan* ekiyle birlikte aynı zaman ifadesine sahip olan *-ar*, *-gli*, *-gma*, *-maz* eklerinin de kullanıldığı görülür. Karahanlı, Harezmi ve Çağatay dönemlerinde ise *-gan* eki artık yaygın bir şekilde kullanılmaya başlar. Eski Anadolu Türkçesi sahasında ise yapım ve çekim eklerinde görülen ön ses /g/ düşmesi sonucu *-gan* eki *-an/-en* şeklini alır.

Çağatay döneminden itibaren *-gan* ekinin, tek başına veya birleşik şekilleri oluşturarak geçmiş zaman, şimdiki zaman, geniş zaman, gelecek zaman ve *-dik'li*

1 S. Kudaybergenov, *Kırgız Adabiy Tilinin Grammatikası*, 1.Bölüm, s. 421, "İlim" Yayın Evi, Frunze, 1982.

2 Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İst. Ün. Edeb. Fak. Yay., İstanbul, 1972, s. 333.

geçmiş zaman ifadelerini kendi kapsamına aldığı görülür. Ayrıca *-gan* sıfat-fiil eki, üzerine şahıs eklerini aldığı takdirde, zaman ve şahıs ifade eden çekimli fiillere dönüşür. Bunun yanı sıra *-gan* eki, bazen bir fiil ismi eki olarak, bazen de birleşik zarf fiil eklerini oluşturan önemli bir unsur olarak kullanılır.

Bu çalışmamızda *-gan* ekinin yalnız sıfat-fiil kullanımlarına değinmek istiyoruz. Makalemizi, söz konusu sıfat-fiilin TT’de karşıladığı anlatımlara göre şu maddelere ayırdık:

- I. Geniş zaman sıfat-fiili işlevinde kullanımı;
- II. Şimdiki zaman sıfat-fiili işlevinde kullanımı;
- III. Geçmiş zaman sıfat-fiili işlevinde kullanımı;
- IV. Gelecek zaman sıfat-fiili işlevinde kullanımı;
- V. *-dik*’lı sıfat-fiili işlevinde kullanımı;

I. Geniş zaman sıfat-fiili işlevinde kullanımı

-gan ekini almış fiil kök veya gövdesi, başka bir ismin önüne gelerek ifade ettiği hareketi ismin devamlılık hâline gelmiş bir vasfı olarak gösterdiği durumlarda, TT’de geniş zaman sıfat-fiili olan *-an/en* ekiyle karşılanmaktadır.

Örnek:

Sogup *cortkon* cel. (CA)

“Çarpıp *dolaşan* yel”

Çakşı *bilgen*, *barktağan* uguuçular. (CA)

“İyi *bilen*, değerini *bilen* dinleyiciler”.

Eki kabat *kelgen* İtalyan koroosu. (CA)

“İki kat *olan* İtalyan salonu”.

KT’de *-gan* sıfat-fiilin geniş zaman ifadesi, birleşik fiil grubunun yardımıyla oluşabilir. Birleşik fiil grubu asıl ve tasviri fiilden oluşur. Geniş zaman ifadesini verebilmek için tasvirî fiil olarak *cür-* fiili kullanılır. Bunların dizilişi şu şekildedir: *Esas fiil kökü (EFK) + Uygun bir zarf-fiil eki (ZFE) Tasvirî fiil kökü (TFK) + Sıfat-fiil eki (SFE)*

Bunu şema olarak şu şekilde verebiliriz:

EFK + ZFE [-y; -p] TFK [cür-] + SFE [-gan]

Örnek:

- a. Mektepte barıp **cürgön** bala
“Okula giden çocuk”
b. Fabrikada iştep **cürgön** kızdar
“Fabrikada çalışın kızlar”

KT’de *cür-* tasvirî fiil, asıl fiilin ifade ettiği hareketin sık sık tekrarlanarak yapıldığını ifade etmek için kullanılır. TT’de ise bu tasvirî fiilin karşılığı olmadığı için TT’ye çevrilirken düşürülür.

Örneklerde görüldüğü gibi *-gan* ekini almış fiil, ismin önüne geldiğinde sıfat tamlamasını oluştur ve bu tamlamanın sıfatı olur. Bunun yanı sıra sıfat tamlamalarının tamlanan unsurunun düştüğü durumlarda sıfat-fiil, üzerine çokluk ve hâl eklerini alarak, bir isim gibi işlev görür.

Örnek:

Süylögöndün oozu caman, ıylagandın közü caman.

“Söyleyenin ağzı kötü, ağlayanın gözü kötü”.

Batpay kalgandar ulagaga toptoştı. (CA)

“Sığmayanlar giriş yerine toplandılar”

Koco kelse koy soyup, aldın alıpnan koyup *sıylagandan* emesmin.

“Hoca geldiğinde koyun keserek öne eğilerek *saygı gösterenlerden* değilim”.

Batpay kalgandar “sığmayanlar” örneğinde gördüğümüz gibi sıfat-fiil birleşik şekillerin oluşabilir.

Bu dizilişi şemada şöyle gösterebiliriz:

FK + ZFE [-a/-e;-y-p] TFK [cür-; kal-; kel-; sal-; ber- v.b...] + SFE [-gan] + ÇE

Fakat KT’de kullanılan tasvirî fiillerin çoğunun TT’de karşılığı yoktur. Bundan dolayı birleşik fiil grubu şeklinde kurulmuş sıfat-fiiller TT’ye çevrilirken tasvirî fiil olmadan sadece esas fiil şekilleriyle karşılanırlar.

II. Şimdiki zaman sıfat-fiili işlevinde kullanımı

KT'de *-gan* sıfat-fiil ekinin şimdiki zaman ifadesi birleşik fiil grubunun yardımıyla teşkil edilir. Birleşik fiil grubu asıl ve tasvirî fiillerden oluşur. Şimdiki zaman ifadesini verebilmek için tasvirî fiil olarak sadece *cat-* fiilinin kullanılması şarttır. Bunu şema olarak şu şekilde verebiliriz.

EFK + ZFE [a/-e; -y;-p]	TFK [cat-] + SFE [-gan]
-------------------------	-------------------------

Bu şekilde yapılan sıfat-fiil, başka bir ismin önüne getirildiğinde sıfat tamlamasını oluşturarak şu anda, yapılmakta olan hareketi isim unsurunun vasfı olarak gösterir. Söz konusu sıfat-fiilin TT'deki karşılığını EFK + *-makta olan* şeklinde verebiliriz.

Örnek:

a. Mektepke *bara catkan* bala.

“Okula *gitmekte olan* çocuk”

b. Tamaktı içip *catkan* kişi

“Yemeği *yemekte olan* kişi”

c. Fabrikada iştep *catkan* kızdar.”

Fabrikada *çalışmakta olan* kızlar”

Tek başına kullanıldığında ise üzerine çekim eklerini alarak isim işlevini görür.

Örnek:

Futbol oynop *catkandar*

“Futbol oynamakta *olanlar*”

III. Geçmiş zaman sıfat-fiili işlevinde kullanımı

Geçmişte yapılmış bir hareketi başka bir ismin vasfı olarak gösterebilmek için yine *-gan* sıfat-fiil ekinin kullanıldığı görülür. Söz konusu ekin TT'deki karşılığı *-miş* sıfat-fiil ekidir.

Örnek:

a. Mektepke ketken okuuçu

“Okula *gitmiş* öğrenci”

b. Kosmostun tün camıngan kapkarañğı tuñguyugu... (MM)

“Uzayın geceyle örtünmüş karanlık boşluğu...”

Söz konusu sıfat-fiilin basit şekillerinin yanı sıra birleşik fiil şekilleri de kullanılmaktadır. Bu birleşik fiil şekilleri *al-*, *ber-*, *kal-*, *kel-*, *ket-*, *ket-*, *öt-*, *tüş-*, v.b (*cat-*, *cür-* tasvirî fiillerin dışında) gibi tasvirî fiillerin yardımıyla oluşturulur. Bu şekiller şu şemaya göre teşkil edilir:

EFK + ZFE [-p] TFK + SFE [-gan]

Örnek:

Kolu sınıp *ketken* oyuncu

“Kolu kırılmış oyuncu”

KT’de birleşik fiil grubu olarak verilmiş sıfat-fiiller TT’ye çevrilirken tasvirî fiil olmaktan sadece esas fiil şekilleriyle karşılanırlar.

Söz konusu sıfat-fiiller üzerine çokluk ve hâl eklerini alınca bir isim olarak işlev görürler.

Örnek:

Cerge catıp *kalgandardan* eç kimi kıymıldagan çok.

“Yere yatanlardan hiç biri kıymıdamadı.”

IV. Gelecek zaman sıfat-fiili işlevinde kullanımı

Gelecekte yapılacak olan hareketi bir başka ismin vasfı olarak göstermek üzere KT’de yine birleşik fiil şekillerine baş vurulur. Söz konusu şekiller şu şemaya göre oluşur:

EFK + ZFE [-a /-e; -o/-ö;-y] TF [tur-] + SFE [-gan]

KT’de birleşik fiil grubu şeklinde yapılmış olmasına rağmen gelecek zaman sıfat-fiil eki, TT’de sadece *-acak* ekiyle karşılanır.

Örnek:

a. Casay *turgan* işterim köp

“Yapacak işlerim çok”

b. İçile *turgan* suu

“İçilecek su”

c. Körö *turgan* cerler

“Görülecek yerler”

Söz konusu sıfat-fiiller, nitelediği isimlerin düştüğü durumlarda, üzerine çokluk, iyelik ve hâl eklerini alarak bir isim olarak işlev görür.

a. Kele *turgandardı* esepte.

“Gelecek olanları hesapla.”

Bazı örneklerde ise, -gan eki, üzerine +lık isimden isim yapma ekini alarak genişlediği görülür. +lık ekinin ünsüz ve ünlü uyumuna uyar. Gösterilen örneklerde söz konusu ek ses uyumlara uyarak +dık şeklini almıştır. Örnek:

b. Problemler carala *turgandığı* aydan açık

EF + ZFE [-a/-e; -o/-ö;-y] TFK [tur-] + SFE [-gan] + [+lık]

“Sorunların yaratılacağı besbellidir.”

Gelecek zaman sıfat-fiilin genişlemiş şekli, TT’de ise yine de -acak ekiyle karşılanır.

V. -dık’lı sıfat-fiil eki işlevinde kullanımı

TT’de -dık sıfat-fiil ekinin görevini KT’de yine -gan eki karşılar. Cümle içerisinde -gan ekinin hangi görevde kullanıldığını belirlemek bir bakışta zordur. Fakat cümle içerisinde cümle unsurları arasında aldığı yere göre onun hangi görevde olduğu kolayca anlaşılabilir.

Yukarıda söz edilen sıfat-fiillerin tümü, cümle içerisinde sıfat tamlamasının sıfat kısmını oluşturan ve tamlayan olarak gören unsuru teşkil eder.

Örnek: oynogon	bala
oyna-: SFE	çocuk
“oynayan	çocuk”
sıfat	isim

Anlam açısından baktığımızda sıfat-fiilin nitelediği isim, bu sıfat-fiilin ifade ettiği hareketin öznesi durumundadır. Yani isim fiil, doğrudan doğruya kendi öznesini niteler.

Örnek: *oynogon* *bala*
hareket ← **özne**

Fakat *-dik* ekinin ifade ettiği anlamda kullanıldığında *-gan* ekiyle yapılmış partisip, her zaman öznenen sonra gelir. Yani artık sıfat unsuru olarak değil, isim unsuru olarak görev yapar. Bu ise *-gan* ekinin *-dik*'li görevini, diğer görevlerinden ayıran önemli bir husustur.

Örnek: a. *balanın* *oynogonu*
bala: TDE oyno-: SFE + T3KİE
“çocuğun oynadığı”
tamlayan *tamlanan*
özne → **hareket**

b. Bölök *biröölördün* *cazganınan*, *aytkanınan* çıkkan oylor ele da.

biröölördün *cazganı*
biröölör: TDE caz-: SFE+T3KİE
“birilerinin yazdığı”
tamlayan *tamlanan*
özne → **hareket**

“Başka *birilerinin* yazdıklarından, söylediklerinden çıkmış fikirler idi”

Örneklerde görüldüğü gibi özne tamlayan durum ekini, ona bağlı olan sıfat-fiil ise iyelik eklerini alarak belirtili isim tamlamasına benzer bir yapı oluştururlar.

KT’de tamlayan görevinde olan özne bazen tamlayan durum ekini almayabilir. Sonuç olarak belirtisiz isim tamlaması yapısında bir kelime grubu ortaya çıkar. Fakat bu yapı yine de TT’de belirtili isim tamlaması olarak karşılanır.

Örnek:

a. *Kimder cönötüp catkanın* biz bul cerde bilbeybiz. (CA)

Kimder: Ø *cönötüp cat-*: SFE + T3KİE

Kimler: TDE gönder-: SFE + T3KİE

“*Kimlerin* gönderdiği”

tamlayan *tamlanan*

özne → **hareket**

“*Kimlerin* gönderdiğini biz bu yerde bilmiyoruz”.

- b. *Çobanın tragediyası süröttölgönün* kördük. (CA)

Çobanın tragediyası: Ø *süröttöl-*: SFE + T3KİE

“*Çobanın trajedisi*: TDE tasvir edil-: SFE + T3KİE”

tamlayan *tamlanan*

özne → **hareket**

“*Çobanın trajedisinin tasvir edildiğini gördük.*”

- c. *Kün özgörülö tüşkönün* körüp kocmonavt tañırkabadı (MM)

Kün: Ø *özgörülö* *tüş-*: SFE + T3KİE

“*Güneşin değiştiğini görünce astronot şaşırmadı.*”

Bunun yanında sıra KT’de tamlayan durum ve iyelik eklerini almamış özne ve isim fiilden oluşan isim tamlamaları, TT’de yine belirtili isim tamlaması olarak karşılanır.

Örnek:

- a. *Kerim aytkanga Şarşe bolbodu.* (KTL)

Kerim + Ø *ayt-*: SFE + Ø

Kerim: TDE de-: SFE + T3KİE

“*Kerimin dediği*”

tamlayan *tamlanan*

özne → **hareket**

Kerimin dediğine Şarşe razı olmadı.

- b. *Abılkasım baykas albaganga* Kara Şarşen kırtıyıp kaldı. (KTL)

Abılkasım + Ø *baykas alba-*: SFE + Ø

Abılkasım: TDE dikkat etme-: SFE + T3KİE

“*Abılkasımın dikkat etmediği*”

tamlayan *tamlanan*

özne → **hareket**

“*Abılkasımın dikkat etmediğine* Kara Şarşen küstü”

Bazen de bu tip isim tamlamalarında tamlayan unsurunu oluşturan özne zikredilmeyebilir. Söz konusu durumlarda özne, tamlanan unsurun aldığı iyelik ekinin aracılığıyla belirtilmiş olur. Örnek:

- a. Butuña *asilbay kalganıma* apam Baaşa sebep boldu. (MM)

asilbay kal-: SFE + T1KİE

“*bıraktığım*”

tamlanan

hareket

“(Senin) ayağına yapışmayı *bıraktığıma* annem Baaşa sebep idi.”

- b. Tartkılap *asilganım* esimde... (MM)

asil-: SFE + T1KİE

“*yapıştığım*”

tamlanan

hareket

“Çekerek *yapıştığım* aklımda”

KT’de isim fiilin esas ve tasvirî fiili olmak üzere birleşik fiil grubundan oluştuğu görülür. Örnek:

- a. *Senin kılıp turganıñ şulbu?*

EFK-: +ZFE [-a/e; -o/-ö; -y;-p] TFK-: + SFE

“Senin *yaptığın* bu mu?”

- b. *Senin çaşap kele catkanıñdı* bilçümün (MM)

EFK-: +ZFE [-a/e; -o/-ö; -y;-p] TFK-: + SFE

“Senin *yaşadığını* biliyordum”

Görüldüğü gibi TT’de ise bu birleşik fiil şekilleri sadece esas fiillerle karşılanır.

Bunun yanı sıra KT’de isim fiil, isim+yardımcı fiil şeklindeki fiil grubundan oluşturulabilir. Yardımcı fiil olarak *e-* fiili kullanılır. *-gan* isim fiil ekini almış *e-* yardımcı fiili, yalın veya bulunma durum ekini almış isimden sonra getirilerek isim fiilin birleşik şeklini teşkil eder. Örnek:

- a. *Senin uşunday adam ekeniñdi körüp...* (TS)
 “*Senin böyle bir adam olduğunu görüp...*”
- b. *Atası Musakun töşöktö ekenin ugup...* (TS)
 “*Babası Musakunun yatakta olduğunu işitip...*”
- c. *Irlardın köp ekenin köröbüz* (TS)
 “*Şarkıların çok olduğunu görürüz*”

İsim + *eken* şeklindeki isim fiili, üzerine isimden isim yapma *-lık* ekini alarak genişleyebildiği görülür:

İsim kökü ~ gövdesi [ekendik].

İK ~ İG YFK [e-] + SFE [-gan] + [+lık]
--

Örnek:

- a. *Senin uşunday adam ekendiğindi körüp...*
- b. *Atası Musakun töşöktö ekendiğın ugup...*
- c. *Irlardın köp ekendiğın köröbüz.*

-lık isimden isim yapma ekinin, sadece gelecek zaman ve *-dik*’lı geçmiş zaman görevini yapan isim fiillerin üzerine geldiğini belirtmeliyiz:

- a. *Problemalar carala turgandı aydan açık* (CA)
 “*Problemaların yaratılacağı besbellidir*”
- b. *Ataydın şaarga kelendiğın uktum*
 “*Atay’ın şehre geldiğini duydum*”

Fakat TT’ye çevirirken söz konusu birleşik şekiller, yine de *-dik* veya *-acak* isim fiil eki olarak karşılanır. *-gan* isim fiil ekinin fiilden geçici hareket ismi oluşturması onun fiilden isim yapma eklerine olan yakınlığını gösterir. *-gan* ekinin üzerine sık sık isimden isim yapma *-lık* ekini alması ise bu tezi kanıtlamaktadır.

Tamlayan ve iyelik eklerini almamış, yalın şekildeki öznenin ve ona bağlı olan isim fiilden oluşan isim tamlaması başka bir ismin önüne geldiğinde bu ismin vasfı hâline gelir. Böylece öznenin ve sıfat-fiilin sıfat unsurunu oluşturduğu bir sıfat tamlaması ortaya çıkar.

Örnek:

- a. *men kılğan iş*
 men+Ø kıl-: SFE iş+Ø
 “benim yaptığım iş”
tamlayan tamlanan
- b. *akıl cetken meykindik (MM)*
 akıl: Ø cet-: SFE meykindik+Ø
 akıl: TDE ulaş-: SFE+T3KİE alem
 “akılın ulaştığı âlem”
tamlayan tamlanan
- c. *al kaytаланan uçur (MM)*
 al: Ø kaytалан-: SFE uçur: Ø
 o: TDE tekrarlan-: SFE+T3KİE zaman: Ø
 “onun tekrarlandığı zaman”
tamlayan tamlanan

Örneklerde görüldüğü gibi sıfat tamlamasının sıfat unsurunu oluşturan isim tamlaması KT’de eksiz olmasına karşın TT’de, ekli şekilleriyle karşılaşılır. Bu durumda özne tamlayan, sıfat-fiil ise iyelik eklerini alır.

Anlam açısından bakıldığında, isim fiilin nitelediği isim, öznenin yaptığı ve ona bağlı olan isim fiilin ifade ettiği hareketten doğrudan doğruya etkilenen bir nesne veya söz konusu hareketin gerçekleştiği bir yer veya zaman ifadeli kelime hâlinindedir.

Örnek:

- a. *men kılğan iş*
 özne → hareket → nesne
 “benim yaptığım iş”

- b. *akıl* *cekten* *meykindik*
özne → **hareket** → **yer**
 “*aklın* *ulaştığı* *âlem*”
- c. *al* *kaytаланан* *uçurda*
özne → **hareket** → **zaman**
onun *tekrarlandığı* *anda*

Yukarıda gösterilen şekillerin yanı sıra ekli şekiller de vardır. Özne tamlayan durum ekini, nesneyi, yeri veya zamanı ifade eden kelime ise iyelik ekini alır. İyelik ekinin isim fiilin üzerine değil sonraki kelimenin üzerine gelmesi TT’ye çevirirken dikkat edilecek bir husustur. Bilindiği gibi TT’de iyelik ekini sonraki kelime değil önündeki isim fiil alır. Şeklen KT’deki tamlama, belirtili isim tamlaması, TT’de ise sıfat tamlaması olarak karşılanır.

Örnek:

- a. *Menin tartkan cabırım* senikine eç okşoboyt.

Menin *tartkan cabırım*
isim **isim**

Men: TDE tart-: SFE cabır: T1KİE

Ben: TDE çek-: SFE + T1KİE eziyet: Ø

“*Benim çektiğim* *eziyet*
sıfat **isim**

“*Benim çektiğim eziyet seninkine hiç benzemez*”

- b. *Baykuştun* *cegen aşı*

isim **isim**

Baykuş: TDE ce-: SFE aş: T3KİE

Miskin: TDE ye-: SFE+T3KİE yemek: Ø

“*Miskinin yediği yemek*”

- c) *Avdiydin esine algan ceri*

isim **isim**

Avdiy: TDE eske al-: SFE cer: T3KİE

Avdiy: TDE hatırla-: SFE + T3KİE yer: Ø

“*Avdiy’in hatırladığı yer*”

İyelik ekinin TT’de olduğu gibi isim fiilin üzerine değil nesnenin üzerine gelmesi sadece KT’ye mahsus bir özellik değildir. Bu olay Çağdaş ve Tarihi Türk lehçelerinin pek çoğunda görülür. Anak TT sahasında bu kuralın değişime uğraması sonucunda iyelik ekleri nesnenin üzerine değil isim fiilin üzerine gelmeye başlamıştır.

-*dık* görevinde -*gan* isim fiilin oluşturduğu isim tamlamaların, geniş ve şimdiki zaman görevindeki -*gan* ekinin oluşturduğu isim tamlamalarına olan benzerliğini bir kere daha belirtmeliyiz. Örnek:

-*dık*’lı kullanış: **Menin tartkan** cabırım “Benim çektiğim eziyet”
isim isim

-*an*’lı kullanış: **Vertoletun kökürögön** dobuşu “helikopterin gürleyen sesi”
isim isim

-*makta olan*’lı: **Menin oynop catkan** balam
isim isim

“Benim oynamakta olan çocuğum”

Görüldüğü gibi tamlamalar şeklen birbirine uymaktadır. Fakat bildirdiği anlamlar farklıdır. Bu durumlarda -*gan* ekli isim fiilinin hangi görevde kullanıldığını şekle dayanarak çözmek zordur. -*dık* görevinde kullanılıp kullanılmadığını ancak anlama dayanarak çözebiliriz. Anlam açısından baktığımızda bu tür kelime gruplarında bir tane özne, ona bağlı olan hareket ve hareketin tesir ettiği nesneyi, hareketin yapıldığı yeri veya zamanı belirten kelime vardır. -*dık* ifadeli tamlamalarda şu sıra izlenir:

özne → hareket → nesne ~ yer ~ zaman.

Oysa - *an/-en* ifadeli tamlamalarda sıra ters izlenir:

yer ~ zaman ~ nesne ← hareket ← özne.

Örnek:

1. -*dık*’lı kullanış:

Menin tartkan cabırım (MM)

özne → hareket → nesne

“*Benim çektiğim eziyet*”

2. -an'lı kullanış:

a. *talaada futbol oynogon bala*

yer ~ nesne ← hareket ← özne

“*sahada futbol oynayan bala*”

b. *Vertolettun kökürögön dobuşu (CA)*

hareket → özne

“*Helikopterin gürleyen sesi*”

Geçişsiz fiiller nesne almazlar. Bu örnekte fiil geçersizdir.

c. -makta olan'lı: *Menin köçödö oynop catkan balam*

yer ← hareket ← özne

“*Benim sokakta oynamakta olan çocuğum*”

KT’de *geçişsiz fiillerden* yapılan **özne → hareket → nesne** şeklindeki eksiz isim tamlamalarının öznesi, tamlayan durum ekini, nesne ise iyelik eklerini aldığı durumlarda söz konusu tamlama **hareket ← özne** yapıdaki tamlamaya dönüşür.

Örnek:

a. *Men oynop catkan bala*

Özne → hareket → nesne

“*Benim oynadığım çocuk*”

Aynı tamlama, tamlayan ve iyelik eklerini aldığında şu şekilde olur:

Menin oynop catkan balam

hareket ← özne

“*Benim oynayan çocuk*”

Fakat söz konusu tamlamalarda nesne yerine yer veya zaman ifadeli kelime kullanmışsa tamlama, **özne → hareket → yer ~ zaman** sırasını korur. Böylece -gan'lı isim fiilin -dik'lı görevinde kullanımı sağlanır. Bunun yanı sıra bu tamlamalarda özne, zaman ve yeri bildiren kelimeler hem ekli hem eksiz olabilir.

Örnek:

a. *Anın tuulgan cılı (TS)*

Özne → hareket → zaman

Onun doğduğu yıl

b. *Sulaymandın turgan üyü*

Özne → hareket → yer

Sulayman'ın oturduğu ev

c. *Kılıçtın Çüyödö cürgön uçurunda...*(TS)

Özne → hareket → zaman

Kılıç'ın Çüy'de yaşadığı dönemde

ç. *Eköö bir maalda köriüngön uçur bolot* (MM)

Özne → hareket → zaman

Her ikisinin bir arada görüldüğü anlar olur.

d. *Al kaytalangan uçurda* (MM)

Özne → hareket → yer

Onun tekrarlandığı zaman

e. *Buluttar az kaptayan cukka* (MM)

Özne → hareket → yer

Bulutların az kapladığı tarafa

Geçişli isim fiille oluşturulan tamlamalar, tamlayan ve iyelik aldığı anda eksiz haldeyken verdikleri anlamlarını az çok korurlar.

Örnek:

a. *Men tartkan cabır senikine okşoboyt* (MM)

Menin tartkan cabırım senikine okşoboyt

“Benim çektiğim eziyet seninkine benzemez”

b. *Buluttar asmandı kaptagan maalda* (MM)

Bulutların asmandı kaptagan maalında

“Bulutların gök yüzünü kapladığı arada”

Geçişli isim fiillerle oluşturulan tamlamalarda, tamlayan durum ve iyelik ekleri, ön plâna özneyi ve nesne; zaman; yer bildiren kelimeleri koymak, onların verdiği ifadeyi kuvvetlendirmek amacıyla kullanılmaktadır. Eksiz tamlamalarda ise asıl vurgu isim fiil üzerine, yani onun ifade ettiği harekete kaymaktadır.

Bazı örneklerde özneyi ifade eden kelimenin düştüğü görülür. Bu durumlarda özne nesnenin aldığı iyelik ekinden belli olur.

Örnek:

a. *Cıldap, aylap tartkan cabırın* (MM)

tart-SFE cabır: T2KİE

çek-: SFE+T2KİE eziyet:ø

“Yıllarca, aylarca çektiğin eziyet”

b. Dağı bir *baykap cürgönüm*

baykap cür-: SFE + T3KİE

Dikkat et-: SFE+T3KİE

“*Dikkat ettiğim* bir şey daha”

Ayrıca bazı örneklerde nesnenin iyelik eki almasına rağmen öznenin yalın şekilde kullanıldığı görülür.

Örnek:

a. *Kural dayar turgan kezi* (CA)

Kural: YD dayar tur-: SFE kez: T3KİE

Silâh: TDE hazırda ol-: SFE + T3EKİE zaman: Ø

“*Silahın hazırda olduğu zaman*”b. *Men armiyada cürüp kelgen cılı* (MM)

Men: Ø cürüp kel-: SFE cıl: T3KİE

Ben: TDE gel-: SFE + T3KİE yıl: Ø

“*Benim askerden geldiğim yıl*”c. *Sen orup kalgan küni* (MM)

Sen: Ø orup kal-: SFE kün: T3KİE

“*Senin hastalandığın gün*”

Bu örnekte, öznenin teklik 1. kişi zamiri olmasına rağmen ona şeklen uyması gereken iyelik ekinin hep teklik 3. kişi şeklinde görülmesi bir kalıplaşmanın göstergesidir. Söz konusu kalıplaşma, yukarıdaki örnekte olduğu gibi, sadece zaman ifadeli *cıl* “yıl”, *kün* “gün” gibi kelimelerle yapılan isim tamlamalarında görülür. TT’ye çevrilirken söz konusu kalıplaşma görülmez.

Türkolojinin karşılaştırmalı dil bilgisi çalışmalarında çok az incelenmiş olan bu konuyu, yazımızda mümkün olduğu kadar tüm yönleriyle incelemeye çalıştık. Diğer sıfat-fiil eklerinin de işlevleri üzerinde durmak, lehçeler arası kullanışlarına ve anlamlarına değinmek, Türk lehçeleri karşılaştırmalı dil bilgisi çalışmalarına önemli katkılar sağlayacaktır.

KISALTMALAR VE KAYNAKÇA

- (CA) Cengiz Aytmatov, *Kader Ağı (Kıyamət)*, TC Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1993.
- (ÇE) Çekim ekleri
- (EFK) Esas fiil kökü
- (KAT) S. Kудaybergenov, *Kırgız Adabiy Tilinin Grammatikası*. 1. Bölüm, “İlim” Yayın Evi, Frunze, 1982.
- (KT) Kırgız Türkçesi
- (KTL) E. Abduldıyev, S. Davletov, A. İmanov, A. Tursunov; *Kırgız Tili* (Pednstituttardın pedagogikalık fakülteleri üçün okuu kitebi), “Mektep” Yayın Evi, Frunze (Bişkek), 1986.
- G. Karaağaç, *Çağatayca El Kitabı*, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul, 1988.
- K. Eraslan, **Eski Türkçede İsim Fiiller**, İst. Üniv. Fak. Yay., İstanbul, 1980.
- K. K. Yudahin, *Kırgızsko-Russkiy slovar*, Frunze (Bişkek), 1985.
- (MM) Musa Mrataliyev, *Ala Too* dergisi, Sayı: 5, sayfa 5 - 48, 1989 y., Frunze (Bişkek).
- Muharem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul 1972.
- (SFE) Sıfat-fiil eki
- (TDE) Tamlayan (genitiv) durumu eki
- (TFK) Tasvirî fiil kökü
- (TS) Tazabek Samançın, “Ala Too” dergisi, S. 8, ss. 138-150., Frunze (Bişkek), 1989.
- (TT) Türkiye Türkçesi
- (T1KİE) Teklik 1. kişi iyelik eki
- (T3KİE) Teklik 3. kişi iyelik eki
- (ZFE) Zarf fiil eki